

425. Տապանաքար, որի արձանագրությունը մեղ չի հասել և տրվում է Ն. Բերյոզինի ուսման թարգմանությամբ.

"ЭТА МОГИЛА ВЛОГОЧЕСТИВАГО И СОСТРАДАТЕЛЬНОГО БАРОНА ОШИНА, СЫНА АНДОНІОСА ОСЕФА-ВЫ, КОТОРЫЕ ЧИТАЕТЕ [СІЕ], ПОМОЛИТЕСЬ ОБЪ ОТПУЩЕНІИ ГРЕХОВ ЕГО. В 784 ГОДА "1.

1882 թ. Ա. Վիսոցկին հայկական եկեղեցու («Հունական պալատի») շուրջ հայանարերում է երկու արձանագրություններ, որոնք հրաաարակում է Բ. Պաականյանի ուսման թարգմանությամբ²: Դրանք են.

426. Տապանաքար՝ վրան 6 առդ.

ԱՅՍ ՀԱՆԳ/ԻՍ ՊԱՐՈՆ / ԵԱՂՈՒԲԻՆ [ՄԵ]Ղ[ԱՅ] ՔԱՒԻՈՒԹԻՒՆ / ԱԾ ՅԱՒՈՒՐ / ԴԱՏԱՍՏԱՆԻՆ:

Հրատ. Հո. Ջանիդադյան, 217:

427. Տապանաքար՝ վրան 3 առդ.

ԱՅՍ է ՀԱՆԳ/ԻՍ Յ[Ո]ՍԷՓԻ / Թ[ՎԻՆ] ԷՃԿԷ (1318):

Հրատ. Հո. Ջանիդադյան, 218:

428. Տապանաքար՝ վրան 5 առդ.

[ԱՅՍ ՀԱՆԳԻՍ] ՈՂ/ԻԱՆ ՊԱՐՈՆԻ. ՈՎ [ԿԱՐԴԱՅ]/Ք ՄԵՂԱՅ ԹՈՂՈՒԹ[ԻՒՆ] / ԽՆԴԻՆԵՔ [ՆՈՅԱ] / ԱՄԷՆ:

Ծանոթ. Հո. Ջանիդադյանի կարծիքով ՈՂԻԱՆ կարելի է ընթերցել նաև ՈՒՀԱՆ, իսկ ՆՈՅԱ վերականգնված բառի փոխարենը ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ:

Հրատ. Հո. Ջանիդադյան, 219:

ԿԱԶԱՆ (ՂԱԶԱՆ)

Նկատելի գաղթախններին է եղել նաև Կաղան քաղաքը, որանդի հայերն ունեցել են իրենց եկեղեցին³ և հոգևոր հովիվը: Նրանք այսանդ ղանգվածարար հասաաակեցին 1431 թվականին հետո, երբ մոսկովյան իշխան Պյատրիի ղորքերը կործանեցին Մեծ Բուլղար քաղաքը⁴, և հայկական թաղամասը գազարեց գոյություն ունենալուց⁵:

Վկայություն է պահպանվել այն մասին, որ Կաղանի հայ աղգարնակչությունը օգնել է իվան Ահեղին՝ 1552 թ. համանուն խանությունը նվաճելու ժամանակ⁶: Քաղաքի Սուկոննայա արվարձանի աարածքում՝ այժմյան Կալինինի փողոցի վրա եղել են հայկական երկու փողոցներ՝ "Ближняя Армянская" և "Дальняя Армянская": Հայոց գերեզմանաաունը գանվելիս է եգել «3-րդ լեռան» լանջին:

19-րդ դարի վերջին Բարաուոյի կալվածքում հայանարերվել են հայագիր աապանա-

1 Н. Березин, Булгары на Волге, с. 64-66.

2 С. Высоцкий, Новая археологическая находка в селе Болгарах. "Известия общества археологов Казанского университета" (ИОАКУ), т. VII, с. 7-8.

3 Հո. Ջանիդադյան, Գշվ. աշխ., էջ 221:

4 А. П. Смирнов, Армянская колония..., с. 330-359.

5 Լ. Խաչիկյան, Հայերը Հիմ Մոսկովյում, էջ 13:

6 Նույլ աեղում,

քարեր, որոնցից 4-ը տեղում ուսումնասիրել և հրաարակել է Բ. Վ. Միլերը¹:

Կազան քաղաքում այժմ պահպանվել է հայերեն արձանագրությամբ ընդամենը մեկ հուշակոթող, որը գտնվում է Վ. Ի. Ուլյանով-Լենինի անվան պետական համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետի երկրորդ հարկ տանող աստիճանների հարթակի վրա: Կոթողը համալսարան է տեղափոխվել 1915 թ. Կազանի հնագետների և ազգագրագետների ընկերության ջանքերով²:

Կանգնեցված է ուղղահայաց ղիբքով՝ մահուգե պատառապատ պատվանգանի վրա: Դա միակողմ հարթեցրած ժայռարեկոր է՝ կրաքարից (երկ. 2 մ 0,5 սմ, լայն. 95 սմ, քարի հաստությունը՝ 35,5 սմ, արձանագրության տառերի ստեղծների միջև եղած ընդհանուրը՝ 3,5 սմ):

Մեղ է հասել րավականին եղծված վիճակում:

Առաջին անգամ այս արձանագրությունը Պետրոս 1-ին կայսեր ցանկությամբ վերծանել և ուսուցիչներ է թարգմանել հայադպի կապիտան Իվան Վասիլևեր, որը ընթերցել է հետեյալ կերպ.

429.

«ԱՅՍ ՀԱՆԳԻՍՏ ՏԱՊԱՆՍ / ԱԾԱՅՍԻՐԻՆ ԵՒ ՈՂՈՐՄԱԾԻՆ ՅԱՐՈՒԹԻՆ ՅԱՐՈՆ ՓՈԽԵՐԻՆ, ՈՐՔ ԳԱՐԴԱՔ ՄԵՂԱՅՍ ԹՈՂՈՒԹԻՆ ԴԻՏԵՑԵՔ. Ի ԹՎ. ԶԶԴ ՈՒՄՆ ԳՐԱԾ Է»³:

Հո. Ջանփուլադյանը վերծանել է.

Ա[ՍՏՈՒԱ]ՄԱՍԻՐԻՆ Ե/Ի ՈՂՈՐՄԱԾԻՆ ՊԱՐՈՆ ԱԻԹԻՆ ՈՐԴ/ՈՅ ՊԱՐՈՆ ԹԵՆԵՐԻՆ. ՈՐՔ ԿԱՐԴ/ԱՅՔ ՄԵՂԱՅ Թ[ՈՂՈՒԹ]Ի[ԻՆ] ԽՆԴԻՑԵՔ./ ԹՎ. ԷԶԶԴ /1335/:

Մանթ. Հո. Ջանփուլադյանի վերծանության մեջ հարցականով է արված ԱԻԹԻՆ րառ: Նկատենք, որ ՈՂՈՐՄԱԾԻՆ-ից մինչև ԹԻՆ-ը՝ 27 սմ. եղված է: Եթե ընդունենք, որ տառաստեղծների միջև եղած ընդհանուրը 3-3,5 սմ է. կարելի է վերականգնել 12-14 տառ. հետևաբար կստանանք ՈՂՈՐՄԱԾԻՆ ՊՐՆ ՅԱՐՈՒԹ:

ԻՆ, ՈՐԴՈ... կապակցությունը: Բնագրում որոշակիորեն ընթերցվում է ԶԶԴ և ոչ թե էԶԶԴ, ինչպես առաջարկում է Հո. Ջանփուլադյանը⁴: Նկատենք, որ Հո. Ջանփուլադյանի և Մ. Բրոսսեի⁵ վերծանությունները նույնական են: Տարբերությունն այն է. որ Մ. Բրոսսեն թվականը կարդում է ԶԶԴ, իսկ Հո. Ջանփուլադյանը, ինչպես նշեցինք, էԶԶԴ: Ան-Մարտենը ԱԻԹԻՆ-ի փոխարեն կարգացել է ՅԱՐՈՒԹԻՆ, ընդ ամեն գանելով, որ պատճենահանումը կատարված է հայերենին անտեղյակ Ֆրենի կողմից⁶: Նա նույնպես առաջարկում է թվականը վերծանել ԶԶԴ (1335) և ոչ ԶԶԴ (1533), ինչպես կարծում է. Ա. Մ. Շպիլևսկին՝ ձեռքի տակ ունենալով Իվ. Վասիլևի վերծանությունը, որը թարգմանել է. «СЕЙ КАМЕНЪ ПОЛОЖЕНЪ НАД УМЕРШИМИ АРМЕНИ- БОГОУГОДНОМ АРТЕМЬЕМ И КИПРІЯНЪ. И КТО СТАНЕТЪ ТОЕ ПОДПИСЬ ЧИТАТЬ, ЧТОЕЪ ОМЪ ПОМИНАТЬ. 984»⁷

Անգլիացի վաճառական Քրիստոֆեր Բուրոն 1579 թ. իր հորեղորր հասցեագրած նամակում վկայում է, թե հայագիր տապանաքարեր է տեսել Ուկեկ կամ Ուվեկ քաղաքի մոտ

1 Б. В. Миллер, об армянских надписях в Болгарах и Казани, с. 76, 77, 78.

2 Հո. Ջանփուլադյան, Գշվ. աշխ., էջ 212:

3 Տե՛ս ԱԳԱԴԱ Ֆ. + 192, ցուցակ № 1, Կազանի ցուցակ, № 4/4:

4 Հո. Ջանփուլադյան, Գշվ. աշխ., էջ 214:

5 Des quelques inscriptions armeniennes remarqua bees au point de vue chronologique par M. Brosset, 1862. Տե՛ս Գան Մ. Броссе. Об армянских надписях в Болгарах. "Известия Импер. археологич. общества, т. II, СПб, 1861, էջ 182: Հմմտ. С. М. Шпилевский, էջ 253:

6 Notes les nscriptions armeniennes de Bolghari - "Buietin scientifique de l'Academie, S. Ptrsb., III, 1838.

7 С. М. Шпилевский, Գշվ. աշխ., էջ 249:

(արգել Սարատովի մերձակայքում): «Այս վայրում, — գրում է նա, — կան ... որոշ թվով գերեզմաններ, որոնց մեջ թվում է թե աղնվական մարգիկ են թաղված, որովհետև գերեզմանաքարերի վրա տեսնվում է ձիու պատկեր, որի վրա նստել է մի մարդ՝ աղեղը ձեռքին և մեջքին նետի գուռի: Գերեզմաններից մեկի վրա վահանի մի կտոր կար, որի վրա տառեր էին փորված, որոնց մի մասը եղծված էր և մնացյալը գարձել էր պակասավոր, ըայց մնացորդի ձեռքից դատելով՝ Հայկական տառեր էին»¹:

Ցավոք, այդ արձանադրությունները մեզ չեն հասել:

Հայերեն վիմագրություններ են պահվել Կամա գետի վրա գտնվող այժմյան Կրասնայա Պոլյանա գյուղում²:

ԱՍՏՐԱԽԱՆ

(ՆԱԽԿԻՆՈՒՄ ԻԹԻԼ. ՀԱՋԻ ԹԱՐԽԱՆ, ՀԱԾԴԱՐԽԱՆ)

Վերն արգեն նշել ենք, որ Սարայ-Բերքեյի կործանումից հետո Հայ աղգարնակչության ղեկավար մի հատվածը աեղափոխվեց խազարական Իթիլ քաղաքի տեղում կառուցված Աստրախան քաղաքը, որտեղ ապրում էին թաթարներ, պարսիկներ, հրեաներ և այլ աղղերի ներկայացուցիչներ: 1556 թ. քաղաքը գրավվեց Իվան Սհեղի կողմից և անցավ ռուսական իշխանությանը: 1625 թ. այստեղ արգեն ձեռավորվել էր Հայոց ստվար գաղթօջախը: Պետրոս I առեարին ու արհեստագործությանը պարկ տալու նպատակով մի շարք արտոնություններ շնորհեց աստրախանարնակ Հայերին. առաջ եկավ Հայ խոշոր առեարական ըուրծուպիան, որի ձեռքին էր գտնվում մետաքսի, ըամրակի արղյունահանության լայն ապարեղը: Ջուլհակագործության 90 տոկոսը պատկանում էր Հայ ձեռնարկատերերին³: 1746 թվականից այստեղ գործում էր Հայկական գատարանը (ռաահաուպ), որը ղեկավարվում էր սեփական օրենսգրքով:

19-րդ դարի սղղրից Աստրախանը ունեցել է առանձին եպիսկոպոսական թեմ, ընդ որում՝ չորս եկեղեցիներ — Ս. Սատվածածին, Ս. Պողոս-Պետրոս, Ս. Գրիգոր և Ս. Կատարինե:

1795 թ. ռուսահայոց հոպեոր առաջնորդ Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանը այստեղ հիմնագրում է Հայկական տգարան: 19-րդ դարի սղղրներին ըացվում են մի շարք Հայկական գպրոցներ, որոնցից հիշատակելի են՝ Սղարարյան գպրոցը (1810 թ.), Աստրախանի հոգեոր ուսումնարանը (1817 թ.), որտեղ ուսուղիչներ են եղել Գ. Պատկանյանը և Գ. Խուրյանը: Ապա սկսում են գործել Հայոց թեմական գպրոցը (1838 թ.), Հայկական ծխական (1851), Հայոց իգական (1870 թ.) և այլ գպրոցներ⁴:

Այժմ Աստրախանի տարածքում Հայկական հուշարձաններ չեն պահպանվել, ոչնչացված է Հայկական գերեզմանոցը, հեաեարար, ներկա պրակում վիմական արձանագրություններ չկան: Սակայն այդ գաղթօջախի մասին փոքր-ինչ գաղափար կապմելու նպատակով մեջրերում ենք ՀՀ Պատմության պետական թանգարանում այժմ պահպանվող մի շարք ցուցանմուշների մակագրությունները, որոնք գիտական շրջանառության մեջ է գրել հիշյալ թանգարանի

1 ՏԵՍ Հովհ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, Բ. Ա. Երևան, 1932, էջ 436-437: Հմմտ. Լ. Խաչիկյան, Հայերը Հիւս Մոսկվայում, էջ 12:

2 Հո. Ջանիդյան, Աղվ. աղխ. , էջ 219:

3 Վ. Խաչատրյան. Աստրախան, ՀՍՀ, Բ. Ա. Երևան, 1974, էջ 593:

4 ՏԵՍ «Արարատ» 1869, Օգոստոս, № 4, էջ 82, 1869, մայիս, № 1, էջ 21, 1870, Բուլխ, № 3, էջ 105-106 և սղլ: